

SOTSIOLINGVISTIKADA O‘RGANILADIGAN MASALALAR XUSUSIDA

Xudayberganova Dildora
O‘zMU katta o‘qituvchisi, PhD.

Kasimova Ziyoda
O‘zMU katta o‘qituvchisi, PhD.

Annotatsiya: Ushbu maqolada sotsiolingvistika fanining kelib chiqishi, maqsad va vazifalari, tadqiq etiladigan predmet va obyekt haqida ma’lumot beriladi. Shuningdek, sotsiolingvistika doirasida o‘rganiladigan variativlik, lisoniy hamjamiyat va uning muloqot vositalari, tillarning sotsiolingvistik tasnifi, lisoniy vaziyat va til siyosati kabi masalalar atroflicha yoritib beriladi.

Kalit so‘zlar: Sotsiolingvistika, variativlik, lisoniy hamjamiyat, argo, jargon, sleng, lisoniy vaziyat, til siyosati, pijin va kreol tillar.

Аннотация. В данной статье представлена информация о зарождении, целях и задачах науки социолингвистики, предмете и объекте исследования. Также подробно освещены такие вопросы, как изменчивость, языковая общность и ее средства общения, социолингвистическая классификация языков, языковая ситуация и языковая политика.

Ключевые слова: Социолингвистика, вариация, языковая общность, argo, жаргон, сленг, языковая ситуация, языковая политика, пиджин и креольский языки.

Annotation: This article provides information about the origin, goals and tasks of the science of sociolinguistics, the subject and object of research. Also, issues such as variability, linguistic community and its means of communication, sociolinguistic classification of languages, linguistic situation and language policy are covered in detail.

Keywords: Sociolinguistics, variation, linguistic community, slang, slang, linguistic situation, language policy, pidgin and creole languages.

Sotsiolingvistika tilshunoslikning tilni va uning mavjud bo‘lgan ijtimoiy sharoitlar bilan bog‘liqligini o‘rganadigan sohasidir. Ijtimoiy sharoitlar deganda, amaldagi til rivojlanayotgan tashqi shart-sharoitlar majmuyi: mazkur tildan foydalanayotgan kishilar jamiyati, bu jamiyatning ijtimoiy strukturasi, til egalarining yoshi, ijtimoiy mavqeyi, madaniyat va bilim darajasi, yashash joyi orasidagi farqlari, shuningdek, ularning muloqot vaziyatiga bog‘liq bo‘lgan nutqiy muomalasidagi farqlar tushuniladi. Demak, sotsiolingvistika tilning jamiyat hayotidagi roli, uning ijtimoiy tabiati, ijtimoiy funksiya(vazifa)lari, ijtimoiy omillarning tilga bo‘lgan ta’sir mexanizmi bilan bog‘liq masalalarni o‘rganadigan tilshunoslik sohasidir. “Sotsiolingvistika” termini fanga birinchi marta 1952-yilda amerikalik sotsiolog G.Karri tomonidan kiritildi. Sotsiolingvistikaning *obyekti* til yoki tillarning ijtimoiy faoliyatidir. Til muayyan ijtimoiy strukturaga ega bo‘lgan jamiyatda faoliyat ko‘rsatadi, shunga ko‘ra, sotsiolingvistikani tilni ijtimoiy kontekstda o‘rganadigan fan deyish mumkin. sotsiolingvistikaning *predmetini* qisqacha “inson va jamiyat”, deb belgilash mumkin.

Sotsiolingvistikada o'rganiladigan masalalar va tushunchalarga to'xtalib o'tsak. *Lisoniy hamjamiyat* - ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy va madaniy jihatdan o'zaro bog'liq bo'lgan, bir til yoki bir necha til yordamida kundalik hayotda bir-birlari va turli ijtimoiy institutlar bilan o'zaro muloqotga kirishuvchi insonlar majmuyi.

Lisoniy hamjamiyat deganda, katta bir davlatdan tortib, kichik ijtimoiy guruhlar (oila, sport guruhlari)ga kiruvchi turli miqdordagi individlar majmuyini tushunish mumkin. Bunday holatlarda ajratish mezonini ijtimoiy jamoa va doimiy kommunikativ aloqalarning mavjudligi bo'lishi lozim. Muayyan lisoniy hamjamiyatda qo'llaniladigan, funksional jihatdan bir-birini to'ldiradigan, o'zaro aloqada bo'lgan kodlar yoki subkodlar majmuyi *ijtimoiy-kommunikativ tizimni* tashkil qiladi. Ushbu lisoniy hamjamiyatlarda qo'llaniladigan muloqot vositalari mavjud. Quyida ular haqida ma'lumot beriladi:

Adabiy til (standart) umumxalq tilining ishlangan, sayqal berilgan, grammatik qonun-qoidalarga rioya qilinadigan, ma'lum me'yorga solingan, umummajburiy va qonuniy to'g'ri qo'llanadigan, xalqning turli madaniy ehtiyojlariga xizmat qiluvchi tildir. *Adabiy til* jamiyatning ilm-fan, ta'lim, adabiyot, diplomatiya, huquqshunoslik, ish yuritish, turli tashkilotlar va ziyolilarning kundalik hayotida ishlatiladigan milliy til ko'rinishidir. Adabiy tilga muomala jarayonida qo'llanadigan shevaga, so'zlashuvga xos bo'lgan so'zlarning ishlatilmasligi xosdir.

Ingliz tilshunosligi an'alariga ko'ra, adabiy til *standard language, standard English* deb yuritiladi. Shuningdek, *standartlashgan adabiy til* termini ham qo'llaniladi.

Norasmiy nutq modeli hisoblangan dialektlar hududiy va ijtimoiy turlarga bo'linadi. *Hududiy dialektlar* ma'lum hududning o'ziga xos hududiy belgilari, binobarin, o'ziga xos lug'at, grammatik yoki fonetik xususiyatlariga ega bo'lgan so'zlashuv tilidir. Masalan, Toshkent shevasi, Namangan shevasi, Xorazm shevasi kabi.

Ijtimoiy dialektga *sotsiolekt* deyiladi. *Sotsiolekt* termini lingvistikada XX asrning ikkinchi yarmida paydo bo'lgan. U *sotsio-* jamiyatga bo'lgan munosabat va *dialekt* so'zlaridan tashkil topgan bo'lib, rus tilidagi "социальный диалект" (ijtimoiy dialekt) birikmasining qisqargan shaklidir.

Masalan, askarlar (askarlar jargoni), o'quvchilar (maktab jargoni) nutqi, jinoyatchilar jargoni, xippilar argosi, talabalar slengi, turli sohalarida ishlovchilarning kasbiy "tili", argolari va h.k. sotsiolektlarga misol bo'la oladi. [Беликов В., 2001: 30]

Jargon – biron ijtimoiy guruh vakillarining o'z nutqi bilan ko'pchilikdan ajralib turish maqsadida, o'zicha mazmun berib ishlatadigan so'z va iboralari. Masalan, *oq* (aroq), *qizil* (vino) – ichuvchilar nutqiga xos; *strelka* (uchrashuv) yoshlarning nutqida; *ko'k, ko'kat* (AQSh dollari), *dodasi* (biron narsaning zo'ri) – ko'proq bozorчилarning nutqida qo'llaniladi.

Argo – jargondan farqli o'laroq, biron ijtimoiy guruh tomonidan boshqalar uchun atayin tushunarsiz qilib qo'llaniladigan u yoki bu darajadagi *yashirin, yasama* til. Masalan, o'g'rilar argosida *shmon qilmoq, gopstop qilmoq* iboralari "o'g'irlamoq" ma'nosida, giyohvandlar argosida *dori* "giyohvand modda" ma'nosida ishlatiladi. Argolar jargonga nisbatan o'zining *yashirinlik* xususiyati bilan ham ajralib turadi. Shuning uchun ular ko'proq jamiyatning yashirin tabaqalari hisoblangan josuslar, jinoyatchilar, o'g'rilar, giyohvandlar, fohishalar va h.k.lar nutqida uchraydi.

Sleng – G'arb tilshunosligi an'alariga xos termin sanaladi. "Sleng" terminiga haligacha aniq ta'rif berilmagan. Turli lug'atlarda va sotsiolingvistikaga oid adabiyotlarda uning "jargon" (guruhlar jargoni, yoshlar jargoni) terminiga yaqin turishi qayd qilingan. [Словарь-справочник лингвистических терминов, 1985: 287]

Sleng soʻzining qachon paydo boʻlgani nomaʼlum, biroq u ilk bor yozma ravishda XVIII asrda Angliyada qayd qilingan va oʻsha davrda “haqorat” maʼnosini anglatgan. 1850-yillarga kelib, mazkur termin “noqonuniy” oddiy leksikaning ifodasi sifatida keng qoʻllanila boshladi. Ayni paytda uning jamiyatning quyi tabaqalari qoʻllaydigan *slang-lingo* va “rang-barang” aholi foydalanadigan *argot* singari sinonimlari ham paydo boʻlgan. [Partridge E., 1979: 3]

Sleng – muayyan kasb egalari yoki ijtimoiy guruhlarining ogʻzaki nutqida qoʻllaniladigan, emotsional-ekspressiv boʻyoqqa ega boʻlgan soʻz va iboralar. Slenglar koʻproq yoshlarning nutqida uchraydi. Masalan, *olmaxon* “oʻzini oladigan, nozlanadigan odam”, *gʻisht* “xunuk”, *sindirdi* “lol qoldirdi” va h.k.

Umuman, argo, jargon va sleng – sotsiolektning turlari hisoblanadi. Mazkur til shakllarining har biridagi oʻziga xos xususiyat u yoki bu guruhlarining kasbiy alohidaligi yoki ularning boshqa jamoalardan ijtimoiy cheklanganligiga bogʻliqdir.

Sotsiolingvistik tushunchalardan yana biri – variativlik. Bir xil maʼnoga ega boʻlgan lisoniy belgilarning shaklidagi, tashqi koʻrinishidagi nomutanosiblikka, har xillikka *variativlik* deyiladi. Uning lisoniy, ijtimoiy va gender variativik kabi turlari bor.

Sotsiolingvistika fani tillar tipologiyasi muammosi bilan ham shugʻullanadi. Tillarning sotsiolingvistik tipologiyasi uning jamiyatdagi ijtimoiy mavqeyini inobatga olgan tipologiyadir. Hozirgi zamon tilshunosligi tillarni sotsiolingvistik jihatdan quyidagi 7 tipga ajratadi:

1. Standart tillar. Adabiy til normasiga ega boʻlgan, jamiyatda adabiy til, davlat tili sifatida xizmat qiluvchi tillarga standart tillar deyiladi. Masalan, oʻzbek, tojik, rus, qirgʻiz, afgʻon, ukrain kabi tillar shular jumlasidandir.

2. Klassik tillar. Klassitsizm davrida takomilga etgan, oʻz yozuviga ega boʻlgan, oʻsha davrda buyuk asarlar yaratilgan tilga klassik til deyiladi. Masalan, lotin tili, sanskrit tili, qadimgi yunon tili, sugʻd, xorazmiy tili kabilar. Bu tillar hozirgi vaqtda oʻlik tilga aylangan.

3. Mahalliy tillar. Son jihatdan koʻp boʻlmagan kichik millatlarga, xalqlarga xizmat qiluvchi, oʻz yozuviga ega boʻlmagan tillarga mahalliy tillar deyiladi. Masalan, Amerika qitʼasidagi mahalliy hindular tili bunga yaqqol misol boʻla oladi. Afrika qitʼasidagi ayrim mahalliy aholi tillari ham sotsiolingvistik tipologiyaga koʻra ana shu guruhga mansubdir.

4. Kreol tillar. Mustamlakachilik natijasida Amerika, Afrika, Sharq mamlakatlari xalqlari tillari bilan Yevropa tillari (ingliz, fransuz, ispan, portugal) elementlari aralashuvidan tashkil topgan tillar kreol tillar deyiladi. Masalan, Amerikadagi Gaiti orolida mahalliy aholi bilan fransuz tili aralashuvi natijasida gatti – kreol tili shakllangan. Lotin Amerikasidagi mahalliy aholi tili aralashuvi natijasida ispan-nautl kreol tili yuzaga kelgan. Amerikadagi Aruba, Bonayre orollarida negr va ispan tillari aralashuvi bilan papiyamento kreol tili shakllangan. Bunday kreol tillari grammatik sistemasi soddalashgani, aloqa uchun qulaylashgani bilan ajralib turadi.

5. **Pijin tillari.** Mahalliy tillarning Yevropa tillari bilan chatishuvi natijasida yuzaga kelgan tillardir.

Pijin tillar deganda ham yevropaliklar tili bilan mahalliy tillarning chatishuvidan paydo boʻlgan tillar nazarda tutiladi. Pijin va kreol tillari oʻxshash va farqli tomonlarga ega. Agar kreol tilida soʻzlashadigan, uni ona tili deb hisoblaydigan aholi boʻlsa, pijin tili bunday xususiyatga ega emas. Pijin tillaridan ikkinchi aloqa vositasi sifatida katta port shaharlarida foydalaniladi. Umuman olganda, pijin tili kreol tillarining paydo boʻlishida boshlangʻich bosqich sanaladi. Hozirgi vaqtda eng koʻp tarqalgan pijin tillaridan biri «pijin-ingliz» deb nomlanuvchi janubiy Xitoy portlarida qoʻllanadigan tildir.

6. Sun'iy tillar. Maxsus yaratilgan xalqaro aloqa tillariga sun'iy til deyiladi. Masalan, esperanto tili 1887-yilda polyak shifokori A.Zamengof tomonidan yaratilgan. Bu til ancha keng tarqalgan. Bu tilda gazeta va jurnallar, badiiy asarlar nashr etiladi. Bunday sun'iy tillar qatoriga yana ido, volyapyuk, oksidental, interlingva, neo kabi tillarni ham kiritish mumkin.

7. Dialekt. Bu so'z yunoncha bo'lib, sheva, lahja ma'nosini ifodalaydi. Ma'lum bir qabila, xalq yoki millat tarkibiga kiruvchi kichik hududga tarqalgan aholi tilidir. Mahalliy dialektlar ijtimoiy dialektlar va jargonlardan o'ziga xos grammatik qurilishga, lug'at fondiga ega ekanligi, kelajakda milliy adabiy tilga asos bo'lib xizmat qila olishi bilan farqlanib turadi.

Sotsiolingvistikada lisoniy vaziyat tushunchasi ham bor. "Lisoniy vaziyat" (language situation) deyilganda, muayyan bir vaqtda, muayyan bir joyda qanday tildan foydalaniladi, tillarning soni, qanday turdagi til ushbu hududda ishlatiladi, qancha odam, qanday sharoitda bu tilda gaplashadi, ushbu jamoa a'zolarining bu tilga bo'lgan munosabati, umuman, tilning qo'llanish doirasi haqidagi masalalar tushuniladi. [Ferguson C.A., 1971: 157]

Muayyan lisoniy hamjamiyatning u yoki bu davridagi ijtimoiy-kommunikativ tizim tarkibiy qismlari orasidagi funksional munosabat ushbu hamjamiyatga xos bo'lgan lisoniy vaziyatni shakllantiradi. Bu munosabatlar ko'pincha barqaror bo'ladi. Biroq mamlakatdagi siyosiy vaziyatning, davlat tuzilishining o'zgarishi, iqtisodiy islohotlar, ijtimoiy va milliy siyosatdagi yangi yo'nalishlar va h.k. ijtimoiy-kommunikativ tizimning holatiga, uning tarkibiga, funksiyasiga va uning qismlari bo'lgan kodlar va subkodlarga ta'sir qilishi mumkin.

"Lisoniy vaziyat" tushunchasi, odatda, katta til hamjamiyatlariga – mamlakatlar, hududlar, respublikalarga nisbatan qo'llaniladi. Bu tushuncha uchun zamon omili muhim hisoblanadi, ya'ni lisoniy vaziyat ijtimoiy-kommunikativ tizimning muayyan davridagi faoliyatidir.

Til siyosati deganda, davlat, sinf, ijtimoiy guruhlarning mavjud tillar yoki til osti tizimlari vazifalarini o'zgartirish yoki saqlab qolish, yangi lingvistik me'yorlarni joriy qilish yoki eski me'yorlarni saqlab qolishga qaratilgan tadbirlar majmuyi tushuniladi.

Til siyosatini ichki va tashqi til siyosatiga ajratish mumkin. Ichki til siyosati deganda, muayyan davlat doirasida bir yoki bir qancha tillarga nisbatan qo'llanilgan chora-tadbirlar majmuyi ko'zda tutiladi. Ko'p millatli davlatlarda bir qancha tillar faoliyat ko'rsatadi, shuning uchun ham bunday davlatlarning til siyosati milliy siyosatning muhim tarkibiy qismlaridan biri hisoblanadi. Tashqi til siyosati mamlakat tashqi siyosatining bir qismi bo'lib, u biron bir tilni mamlakat tashqarisida, ya'ni xalqaro miqyosda keng yoyishga qaratiladi. Hozirgi kunda o'zbek tilini AQSh, Angliya, Germaniya, Janubiy Koreya, Yaponiya, Xitoy kabi rivojlangan davlatlarda o'qitilayotgani, o'zbek tilini o'rganuvchilar va bu tilda gaplashuvchilar sonining ortib borayotgani, o'zbek tilida kompyuter dasturlarining yaratilayotgani, xullas, o'zbek tilini dunyoviy tillar darajasiga olib chiqishga qaratilgan sa'y-harakatlar – O'zbekistonning tashqi til siyosatini belgilaydi.

Sotsiolingvistikada o'rganiladigan asosiy termin va tushunchalar yuqoridagilar bo'lib, ularning sotsiolingvistik tadqiqini rivojlantirish zarur. Hozirgi zamon tilshunosligi bu kabi masalalarni dunyo tillari miqyosida o'rganishi kerak, deb o'ylaymiz.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Ferguson C.A. Language structure and language use. – Stanford, 1971. –P.157.
2. Partridge E. Slang Today and Yesterday. - London: Routledge and Kegan Paul, 1979. – P.3.

3. Qurbonova M. va b. Sotsiolingvistika / o'quv-uslubiy majmua. – T. 2017.
4. Usmanova Sh. va b. Sotsiolingvistika / o'quv qo'llanma. – T. 2013.
5. Беликов В. И., Крысин Л. П. Социоллингвистика. –М., 2001. –С. 30.
6. Словарь-справочник лингвистических терминов. – М.: Российская энциклопедия, 1985. –С. 287.